

Thomas Mannas kritinės teorijos požiūriu

Andrius Bielskis

Mykolo Romerio universiteto Aristoteliškų studijų ir kritinės teorijos centro direktorius
bei Politikos mokslų instituto profesorius
el. paštas andrius.bielskis@mruni.eu

Santrauka. Straipsnis¹ analizuoja T. Manno literatūrinę kūrybą alternatyviai suprastos kritinės teorijos požiūriu. Glaustai pristatius kritinės teorijos apmatus, akcentuojama K. Marxo, Aristotelio ir normatyvumo reikšmė socialinei ir politinei teorijai. Teigiama, kad normatyvumą būtina konceptualizuoti ne kantiškai, bet aristoteliškai, pabrėžiant graikiškos *aretē* – etinio tobulumo – tradicijos reikšmę. Iš čia Aristotelio etinių svarstymų apie klestinčią žmogaus ir politinės bendruomenės gyvenimą svarba. Marxas yra reikšmingas, nes pateikia istoriškai informuotą socialinių ir ekonominių modernios visuomenės struktūrų kritiką. Sykiu Marxas duoda pradžią kritinei teorijai kaip pozityvizmui ir fenomenologijai alternatyviai socialinių ir humanitarinių mokslų paradigmai. Jos pagrindinė prielaida yra tezė, jog socialinė ir politinė teorija turi brėžti socialinės emancipacijos gaires bei kritikuoti visuomenę ir socialines struktūras šių gairių požiūriu. Thomas Mannas yra įdomus ir reikšmingas taip suprastai kritinei teorijai, nes pateikia estetinę XX a. Europos biureriškos visuomenės kritiką. Kaip iliustruojantis pavyzdys pasitelkiama T. Manno mirties ir erotikos dialektika biureriškame geležinio narvo pasaulyje, kurią aptinkame T. Manno romanuose ir novelėse – pirmiausia *Budenbrokuose*, *Mirtyje Venecijoje* ir *Užburtame kalne*. Dvi svar-

¹ Šis straipsnis parengtas dviejų pranešimų – „Apmąstymai apie Thomą Manną kritinės teorijos požiūriu“ ir „Literatūra ir sociologija: Thomas Mannas ir kritinė teorija“, – skaitytų konferencijose „Literatur und Politik. Thomas Mann und Kritische Theorie“ Thomo Manno kultūros centre Nidoje 2018 m. rugsėjo 21 d. ir Lietuvos sociologų draugijos metinėje konferencijoje „Sociologinio žinojimo autoritetas: poveikis, vertės kūrimas ir kvestionavimas“ Klaipėdos universitete 2018 m. spalio 12 d. Dėkoju konferencijose dalyvavusiems kolegoms už išsakytas pastabas ir kritiką. Ypač ačiū Jolantai Bielskienei už diskusijas apie T. Manno kūrybą ir jos reikšmę šiandien.

biausios straipsnio tezės yra: pirma, kritinei teorijai aristoteliškai artikuliuotas normatyvumas yra būtinas, antra, net jei T. Manno biurgeriškos visuomenės kritika ne visuomet sociologiškai ir etiškai tiksli, jo veikalai yra reikšmingas literatūrinis šaltinis šios tikrovės supratimui ir kritikai. Sykiu straipsnyje artikuliuota kritinės teorijos samprata leidžia giliau pažvelgti į T. Manno kūrybą, suprantant ją ne tik kaip XIX a. ir XX a. biurgeriškos visuomenės ir kultūros refleksijos šaltinį, bet ir kaip šios tikrovės socialinių ir ideologinių prieštaravimų dalį.

Raktiniai žodžiai: Thomas Mannas, kritinė teorija, Aristotelis, K. Marxas, literatūra, politika.

Thomas Mann from the Perspective of Critical Theory

Summary. The paper analyzes Thomas Mann's literary work from the perspective of critical theory. By briefly discussing an alternative conception of critical theory, it emphasizes the importance of Karl Marx, Aristotle, and normativity to social and political theory. The paper argues that we need to conceptualize normativity in Aristotelian rather than Kantian terms, that is, by reinterpreting the tradition of the Greek notion of *aretē* (excellence). Hence the importance of Aristotle's ethical reflections on the flourishing of human life and of the political community. Marx is important because he provided a historically informed analysis and critique of the socioeconomic structures of modern society. Marx also gave birth to a new paradigm for social sciences and humanities, a paradigm alternative to positivism and phenomenology. Its main premise is that social and political theory must articulate the normative notion of social emancipation and criticize society and its social structures by drawing on this notion of emancipation. Thomas Mann is interesting and important from the point of view of critical theory; among other things, he provides a literary critique of the European bourgeois society and its way of life. As an illustration, Thomas Mann's dialectic of eroticism and death in the life of the bourgeois iron cage is also analyzed (the dialectic that we find in *Buddenbrooks*, *Death in Venice*, and *The Magic Mountain*).

Keywords: Thomas Mann, critical theory, Aristotle, Karl Marx, literature, politics.

Įvadas

XX a. kritinės teorijos pradininkas Gregory Lukácsas yra teigęs, kad Thomas Mannas simbolizavo visa tai, kas geriausia Vokietijos buržuazijoje². Perdėm nekritiškai žavėdamasis T. Mannu, G. Lukácsas

² Lukács G., *Essays on Thomas Mann*, London: Merlin Press, 1964, 15 p. Panašią mintį, t. y. kad T. Mannas yra tikrasis realistas, Gregory Lukácsas gina diskusijoje su Ernstu Blochu, kuris kaltino G. Lukácsą už jo perdėtą susižavėjimą senaisiais meistrais, viena vertus, ir jo nepelnytą puolimą prieš ekspresionizmą, kita vertus (Bloch E. et al., *Aesthetics and Politics*, London: Verso, 36 p.).

interpretavo jo kūrybą kaip XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios Vokietijos tikrovės atspindį, akcentuodamas jos giliausius prieštaračius – biurgerišką susivaldymo etiką ir emocinę menininkų anarchiją, modernistinio dekadanso ir biurgeriško pareigų pasaulio transformaciją į pridedamosios vertės generavimo banalybę, prūsiškos autoritarinės būties ir jautraus menininko, reflektuojančio šią realybę, savimonės. Sekdamas savo apmąstymais apie reifikaciją veikale *Istorija ir klasinė savimonė*, jis skaitė T. Manną kaip subtilią ir ironišką sudaiktintų žmogiškų santykių kritiką. Tačiau G. Lukácsas T. Manno interpretaciją iš tikrųjų yra abejotina pirmiausia dėl to, kad T. Manno biurgeriškos realybės atvaizdavimui kaip tik trūko tikroviškumo. Šio straipsnio tikslas yra parodyti, kodėl T. Manno biurgerių ir biurgeriškos visuomenės kritika nėra pakankamai tikroviška ir etiškai tiksli. Sykiu bus teigiama, kad T. Manno sulyrinta erotikos ir moralinės pareigos priešprieša ir biurgeriškos moralės kritika buvo paveikta Immanuelio Kanto moralės sampratos ir Friedricho Nietzsche'ės šios moralės atmetimo, autorių, kurie kritinės teorijos požiūriu yra dialektiškai susiję. Išskleisti šią tezę bus siekiama pasitelkiant, glaustai aptarus, alternatyvią kritinės teorijos sampratą, kurios centre yra aristoteliška normatyvumo koncepcija.

Šiame straipsnyje kritinė teorija bus suprantama ne tiek sekant Frankfurto mokyklos klasikais – Maxu Horkheimeriu, Theodoru Adorno ar Herbertu Marcuse'ę, – bet Alasdairu MacIntyre'o filosofine ir istorine etikos ir visuomenės socialinių struktūrų kritika, kurios pagrindus aptinkame veikale *Po dorybės*³. Visuomenės ir jos socialinių (o sykiu ir politinių) struktūrų kritika yra ir turi būti normatyvi: kritika neišvengiamai suponuoja tam tikrą etinę poziciją, o tai savo ruožtu reikalauja dominuojančių moralinių nuostatų analizės ir kritikos. Vyraujanti moralės samprata, kurią aptinkame T. Manno kūryboje, yra ideologizuota ir kaizerinėje Vokietijoje instituciškai įtvirtinta biurgeriška kantiškos moralės versija. Privalu kritikuoti tokią moralę, tačiau ne

³ MacIntyre A., *After Virtue*, London: Duckworth, 1981.

kiekviena etinė perspektyva yra biurgeriška – tai mintis, kurios nesu-
prato Friedrichas Nietzsche'ė ir juo sekę T. Mannas. Iš čia Aristotelio
ir Karlo Marxo reikšmė kritinei teorijai. Aristotelis yra reikšmingas,
nes suteikia etinį požiūrį bei alternatyvią normatyvumo sampratą, kuri
nėra būdinga biurgeriškai kapitalistinei modernybei. K. Marxas yra
reikšmingas, nes pateikia istoriškai informuotą socialinių ir ekonomi-
nių modernios visuomenės struktūrų kritiką. Taigi straipsnyje ginamos
dvi viena su kita susijusios tezės: pirmą, kritinei teorijai normatyvumas
yra būtinas, tačiau jis turi būti suprantamas ne kantiškai, bet aristote-
liškai, antra, net jei T. Manno biurgeriškos visuomenės kritika nėra itin
sociologiškai ir etiškai tiksli, jo veikalai yra reikšmingas literatūrinis
šaltinis šios tikrovės supratimui ir kritikai.

1. Literatūra, politika ir kritinė teorija

Literatūros analizė ir jos reikšmė politinių ir socialinių procesų su-
pratimui kritinės teorijos požiūriu turi ilgą tradiciją⁴. Dalis šios tradi-

⁴ Žr., pavyzdžiui, Benjamin W., *Nušvitimai*, Vilnius: Vaga, 2005, ypač klasika tapu-
sią esė „Meno kūrinys techninio jo reprodukuojamumo epochoje“, kurioje Walteris
Benjaminas analizuoja meno raišką istorinio materializmo ir technologinio vystymosi
požiūriu ir tai, kokią įtaką meno turiniui bei meno dirbinio „auros“ praradimui daro
techninės reprodukcijos galimybių plėtra. Jau po jo mirties išleistoje knygoje (Benja-
min W., *Understanding Brecht*, London: Verso, 1998) W. Benjaminas aptaria meno ir
politikos santykį ir pabrėžia būtinybę politizuoti meną, kurio pavyzdį mato Bertoldo
Brechtio epiniame teatre ir literatūrinėje kūryboje (žr. Bloch E. et al., *Aesthetics and
Politics*, London: Verso, 1977). Fredericas Jamesonas veikale *Marxizmas ir forma*,
analizuodamas Frankfurto mokyklos teoretikus, taip pat G. Lukácsą ir Jeaną-Paulą
Sartre'ą, formuluoja dialektinės literatūros kritikos sampratą, kurios tikslas yra tapti
atsvara pozityvistiniams politikos mokslams, analitinei filosofijai ir minčiai, kuri „ab-
soliučiai nebesugeba įsivaizduoti nieko daugiau kaip tik tai, kas yra“ (žr. Jameson F.,
Marxism and Form, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1971, 416 p.). Kaip
tik dėl to literatūra ir jos kritinė analizė yra tokia reikšminga: ji padeda suvokti socia-
linę tikrovę istoriškai, lavina moralinę vaizduotę ir padeda įsivaizduoti alternatyvią
socialinę ir politinę tikrovę anapus to, kas yra. Panašiai kritinė teorija ir jos santy-
kis su literatūra suprantamas ir Eagleton T., *Criticism and Ideology*, London: Verso,
1978; Eagleton T., *Ideology: An Introduction*, London: Verso, 1991 ir Slaughter C.,
Marxism, Ideology and Literature, London, 1980. Būtent Terry Eagletono ir Cliffo
Slaughterio darbai, taip pat Gregory Lukacso minėta knyga apie Thomą Manną, tiesa,
daugiau negatyviai, turėjo didžiausią konceptualią įtaką šio straipsnio sumanymui.

cijos, kaip įtikinamai parodo Terry Eagletonas, supranta literatūrą ir literatūros teoriją, be kita ko, kaip tai, kas turi ideologinį krūvį, ir tai, kas neišvengiamai susiję su politiškumu. Net jei literatūros neįmanoma griežtai apibrėžti, modernios literatūros, ypač romano, svarbiausias skiriamasis bruožas yra nepragmatiškas į save referuojančios kalbos vartojimas kuriant ne faktais, bet vaizduotės principu grįstą pasakojimą ir diskursą⁵. Tad literatūra ir literatūros teorija visada yra kuriama tam tikrų ideologinių vertybių, taip pat politinės galios režimų lauke. T. Manno kūryba yra geras šio pavyzdys. Ankstyvieji jo darbai byloja biurgeriškos kaizerinės Vokietijos ideologinių ir vertybinių pozicijų inversiją ir kritiką. Viena vertus, siekdamas atsispirti tam, ką laikė modernizmo dekadansu, T. Mannas angažavosi griežtai literatūrinio darbo etikai, kuri kartu su paveldėtu turtu suteikė jam gerbtiną ir patogų biurgerio gyvenimą, tačiau, kita vertus, jo literatūrinis darbų turinys bylojo šių vertybių bei ideologinių pozicijų ironišką (sykiu dažnai ir saviironišką) kritiką. Taigi kritinės teorijos vienas iš tikslų yra atskleisti literatūrinio diskurso ideologines prielaidas, o sykiu analizuoti literatūrą kaip estetinę istorinės tikrovės supratimo priemonę.

Kita vertus, T. Eagletono teoriniai darbai suponuoja, kad literatūros teorija nėra savarankiška disciplina (ji neturi nei griežtai apibrėžiamo objekto, nei jo tyrinėjimui būdingos išskirtinės metodologijos) ir tai, kad būtinas sąžiningai artikuliuotas atvirumas savo politinių prielaidų atžvilgiu. Be to, vidinės literatūros teorijos diskusijos (arba bent dalis jų) yra *politinės* diskusijos. Tad skirtumas tarp tradicinių literatūros kritikų (kurie traktuoja literatūrą kaip autonomišką kultūrinį fenomeną, aiškinantiną iš „vidaus“) ir kritinės teorijos atstovų (e. g. feminizmo ir marksizmo), yra „skirtumas tarp skirtingų politi-

⁵ Anot T. Eagletono, literatūra, vertinant ją istoriškai, nepasiduoda vienam – griežtai jos esmę nusakančiam – apibrėžimui. Taip yra dėl to, kad atsiranda reikšmingų istorinių pavyzdžių, kurie paneigia bandymus apibrėžti literatūrą. Toks istorinis požiūris leido Eagletonui teigti, tiesa, kiek provokatyviai, jog „literatūra neegzistuoja“, ir tai, kad tiek literatūra, tiek literatūros teorija yra iliuzija. Žr. Eagleton T., *Literary Theory: An Introduction*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 2008, p. 1–15 ir 178.

kos tipų <...>. Nėra būdo išspręsti klausimą, kuri politika labiau geistina apeliuojant į pačią literatūros teoriją. Turi diskutuoti dėl pačios politikos.⁶ Tad taip suprasta literatūros teorija yra kritinės teorijos dalis, analizuojanti literatūrą ir kaip priemonę suprasti socialinę tikrovę kartu su jos ideologiniais atspindžiais.

Tad politikos ir literatūros santykis yra daug glaudesnis ir sudėtingesnis nei gali pasirodyti iš pirmo žvilgsnio, t. y. vadovaujantis griežtu literatūros ir politikos atskyrimu. Tačiau ir tradiciniame požiūryje, jog literatūra yra vaizduotės ir fantazijos kūrinys, o politika (ir ją analizuojantis politikos mokslas) yra tikrovės dalis ir šią tikrovę kuriantis (bei ją tyrinėjantis) reiškiny, yra daug tiesos. Laikantis šio požiūrio, politika ir literatūra yra skirtingi ir mažai vienas su kitu susiję fenomenai. Visgi, vadovaujantis net ir šiuo požiūriu, literatūros, kaip vaizduotės ir estetinės fikcijos, susidūrimas su politika, o dažnai ir jos metodų perkėlimas į politinio veikimo lauką yra vis dažniau pasitaikantis reiškiny. Šio santykio apmąstymas yra aktualus šiandien, į politiką vis labiau sugrįžtant ksenofobinei retorikai. Gera literatūra praplečia ir pagilina mūsų realybės supratimą, o jos tikslas yra estetizuotai reflektuoti tikrovę. Nūdienos politika, deja, taip pat remiasi fikcijomis (pavyzdžiui, Donaldo Trumpo kalbėjime ir veikime riba tarp socialinės tikrovės ir faktų, viena vertus, bei įsivaizdavimo ir realybės projektavimo nepaisant faktų, kita vertus, yra pavojingai nutrinta⁷), tačiau šios fikcijos kuria realybę ir neišvengiamai ją siaurina bei iškreipia. Tad literatūra ir politika yra susietos negatyvia dialektika: politika neteisėtai vagia vaizduotės principą iš literatūros, taip neišvengiamai politizuodama literatūrą. T. Manno kūrybos transformacija nuo *Apmąstymų apie nepolitinį žmogų*, pirmą kartą pasirodžiusių 1918 m., iki antifašistinės eseistikos ir literatūros

⁶ Ibid., p. 182.

⁷ Vienas iš šito pavyzdžių yra Donaldo Trumpo inauguracijos nuotraukos, kurios po inauguracijos buvo paretuotos taip, kad susirinkusių žmonių minia atrodytų didesnė nei iš tikrųjų buvo (žr. Swaine J., „Trump Inauguration Crowd Photos were Edited after He Intervened“, *The Guardian*, 2018 09 06, <<https://www.theguardian.com/world/2018/sep/06/donald-trump-inauguration-crowd-size-photos-edited>>, 2019 03 19).

(ypač romanuose *Lota Veimare* ir *Juozapas ir jo broliai*) byloja kaip tik apie šią negatyvią politikos ir literatūros dialektiką. Pradėjęs kaip kaizerinės Vokietijos intelektualas, aukštinęs aristokratinę kultūrą ir niekinęs Apšvietos subrandintą demokratinę politiką, T. Mannas fašistinių mitų ir fikcijos akivaizdoje buvo priverstas angažuotis politinei pozicijai, kuri nuo pat XX a. ketvirtojo dešimtmečio pradžios persmėlkė jo literatūrinę kūrybą.

2. *Trys pastabos apie T. Manną*

Kaip kalbėti apie T. Manną kritinės teorijos požiūriu? Vienas būdas būtų *moralizuoti* didįjį ironiką ir sielų stebėtoją (sakoma, kad stebėdavo jis jas kartais net per žiūronus, tyrinėdamas jais savo būsimus romanų personažus)? Moralizuoti už jo laikyseną Pirmojo pasaulinio karo metu, už jo savo vaikų pabrėžtiną skirstymą į mylimuosius ir nemylimuosius, už santuoką su aristokrate Katia Pringsheim dėl pinigų ir statuso. Tačiau moralizuoti T. Manną kaip Friedricho Nietzsche'ės sekėją neleidžia, atrodytų, pats apmąstymų objektas. Kaip galima moralizuoti tą, kuris moralę laikė biurgeriškos visuomenės konvencija ir kuriai tiek savo gyvenimu, tiek kūryba priešinosi ir ją ironizavo? Moralizuoti neleidžia ir kritinis protas, nes moralizavimas iš tikrųjų dažniausiai yra viena iš biurgeriškos visuomenės kaukių.

Galima, tiesa, *ironizuoti* T. Manną. Kartais tai būtina. Pavyzdžiui, ironizuoti T. Manno ankstyvą pretenziją į dvasinę ir kūrybinę didybę, ypač kaizerinės Vokietijos kultūros kontekste, arba jo gerokai vėlesnį „kur aš esu, ten yra ir Vokietija!“ Tačiau ironizuoti ironizuotoją sunku net ir tokiems plunksnos genijams kaip F. Nietzsche'ei. F. Nietzsche'ės teiginys, kad su Sokratu reikia ne diskutuoti, bet iš jo tyčiotis, atskleidžia pačią ironijos ironizavimo neįmanomybę. Didžiausio visų laikų ironijos meistro – Sokrato – ironizuoti neįmanoma, tą Nietzsche'ė puikiai suprato ir to nesiūlė. Jis kvietė tyčiotis iš Sokrato už jo skonio neturėjimą. Tačiau niekas negali apkaltinti T. Manno skonio neturėjimu.

Thomas Mannas niekada nebuvo kairysis. Jo ankstyvieji literatūriniai darbai nebuvo politiškai angažuoti. Visgi Weimaro respublikos laikais jis daug kalbėjo apie socializmą, ragino balsuoti už socialdemokratų, bendravo su Vokietijos socialdemokratų partijos lyderiu ir prezidentu Friedrichu Ebertu, nedemonizavo bolševikų revoliucijos, kovojo su fašizmu, o prieš pat mirtį noriai vyko į Vokietijos Demokratinę Respubliką skaityti paskaitos apie Friedrichą Schillerį, kur sutiko Antaną Venclovą. Savo gyvenimo būdu ir savo santuoka su Katia Pringsheim jis buvo biurgeris, saugiai stovintis ant kranto, bet besimėgaujantis audra jūroje⁸. Nepaisant to, T. Manną kairieji vertino ir mėgo. Jį mėgo ne tik G. Lukácsas, kuris tapo Leo Naftos ne visai vykusiu prototipu *Užburtame kalne*, Theodoras Adorno, kurio indėlis į *Daktarą Faustą* yra neabejotinas, Walteris Benjaminas žavėjosi *Užburtuoju kalnu*. Sykiu Manną mėgo ir sovietinės Lietuvos kultūrinė valdžia ir literatūrinė bendruomenė. Pirmiausia Antano Venclovos iniciatyva ir įgyvendinant jo viziją 1967 m. buvo atidarytas Thomo Manno namelis, kaip Klaipėdos Ievos Simonaitytės bibliotekos filialas, skaitykla ir muziejus. Knygoje *Tomas Manas ir Nida* (1987) Leonas Stepanauskas pristato T. Manną kaip itin progresyvių antifašistinių rašytoją, kritikuojantį Europos buržuaziją, neužsimindamas nei apie jo socialinį ir kultūrinį konservatizmą, nei apie jo karo ir mirties garbinimą XX a. antrajame dešimtmetyje. Sovietinėje Lietuvoje buvo išversti (beje, labai puikiai!) ir išleisti T. Manno *Budenbrokai* (1959), *Lota Veimare* (1969), *Mirtis Venecijoje: apsakymai* (1976), *Užburtas kalnas* (1978), *Avantiūristo Felikso Krulio prisipažinimai* (1981), *Daktaras Faustas* (1988). Atkūrus Nepriklausomybę buvo išleistas Antano Gailiaus *Juozapas ir jo broliai (Jokūbo istorijos)* (1996), *Jau-nasis Juozapas* (1996), *Juozapas Egipte* (1999), *Juozapas maitinto-jas* (2003)) vertimas.

⁸ Kaip 1933 m. apie savo tėvą yra pasakęs Golo Mannas, „Wie bekannt, liebte er das Meer, und sehr, wenn gleich nur vom Ufer aus“ („Kaip gerai žinoma, jis mylėjo jūrą, netgi labai, tačiau tik nuo kranto“). Žr. Reich-Ranicki M., *Thomas Mann und die Seinen*, Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 352 p.

3. Kritinė teorija ir aristoteliškas normatyvumas

Kritinę teoriją suprantu kaip *normatyvinę* visuomenės ir jos kultūros kritiką istorinės perspektyvos kontekste. Istoriškumas yra svarbus, nes istorinė genealoginė perspektyva leidžia analizuoti dabarties socialinės tikrovės struktūras, pabrėžiant jų genezę, istorinį priežastingumą ir laikinumą, o tai išlaisvina mus iš dabarties formų natūralizavimo iliuzijų. Normatyvumas kritinei teorijai reikšmingas, nes suteikia etinį pagrindą egzistuojančios visuomenės kritikai. Tačiau normatyvumas neturi būti suprantamas kantiškai ne tik dėl to, kad toks supratimas yra biurgeriškas. M. Horkheimeris ir T. Adorno buvo teisūs, *Apšvietos dialektikoje* sugretindami I. Kantą ir Markizą de Sade'ą. Kantas yra Sade'o *alter ego*, jie yra dialektiškai susiję: „Markizo de Sade'o darbai demonstruoja [kantišką] „naudojimąsi savo protu be kitų vadovavimo“: tai yra išlaisvintas buržuazinis subjektas nuo kitų globos.“⁹ Kantiška etika yra biurgeriška, nes ji, be kita ko, yra grįsta geismų, troškimų ir polinkių, viena vertus, *bei* etikos kaip racionalios ir primetančios savo formalią tvarką valiai, kita vertus, asketišku atskyrimu. Sykiu kantiška etika sukuria sąlygas ir įtvirtina kontraktinę socialinę tvarką, kuri yra būtina rinkos santykių plėtrai ir kapitalistiniams gamybos santykiams. Tačiau ši tvarka netrukus perauga į instrumentinio planavimo, organizavimo, dominavimo ir kitų pajungimo hierarchinę tvarką, labai panašią į „gimnastinę Sade'o orgijų piramidę“¹⁰. Kantiška etika, atskirdama autonomišką valią nuo heteronomiškos ir brėždama griežtą skirtį tarp polinkių (*Neigungen*) ir pareigų, atmeta troškimus ir geismus (priešingai nei aristoteliška etika, kuri akcentuoja būtinybę juos lavinti), kaip negalinčius motyvuoti elgtis moraliai, o primesta racionali universalistinė moralinė tvarka – pareigų pasaulis – yra lyg froidiškas superego diktatorius, represuojantis geismą ir seksualumą, kuris ilgainiui sugrižta, prasiverždamas savo baisia galia ir destruktine forma.

⁹ Adorno T. W., Horkheimer M., *Dialectic of Enlightenment*, London: Verso, 1997, p. 86.

¹⁰ Ibid., p. 88.

Kaip tik šio represuoto seksualumo sugrįžimo labiausiai bijojo T. Mannas. Prie šios baimės aš dar grįšiu, bet ji čia svarbi dėl to, jog iš esmės parodo, kad T. Mannas, kaip, beje, ir kitas biurgeriškos moralės kritikas, Sørenas Kierkegaard'as, suprato moralę kantiškai¹¹. Sykiu tai paaiškina T. Manno kūrybos simbolines ir conceptualias įtampas, kurios taip pat yra susijusios su jo žavėjimusi F. Nietzsche'ė ir Arthuru Schopenhaueriu. T. Manną subrandino vokiškas romantizmas, iš kurio jis, žinoma, siekė išsivaduoti. F. Nietzsche'ė kaip tik buvo tas autorius, kuris, taip pat subrendęs romantizmo dvasioje, jį pergalėjo, o romantizmo pergalėjimas F. Nietzsche'ei reiškė ne šiaip moralės kritiką, bet jos genealoginę dekonstrukciją ir atmetimą. Tačiau, darsyk, ne visa etika suponuoja biurgerišką moralę, o ne kiekvienas normatyvumas yra biurgeriškas normatyvumas.

Taigi, kokių normatyvumą turiu omenyje ir kaip tai susiję su kritine teorija? Aristoteliška ir graikiška etinės vaizduotės tradicija, susiejant etiką su *aretē*, neturi nė lašo moralizavimo ar šaltos pareigos dėl pareigos akcentavimo. Svarbiausias Sokrato tyrinėjimų klausimas yra, kas yra *aretē*, žodis, kuris tradiciškai buvo ir yra verčiamas kaip dorybė, *virtu*, *virtue*. Visgi kur kas tikslesnis vertimas yra tiesiog (etinis) tobulumas¹². Homerinėje tradicijoje *aretē* yra drąsa, vyriškumas ir karinis tobulumas, kuris, tiesa, nebūtinai yra siejamas tik su pergale (Hektoras krinta kovoje prieš Achilą, tačiau Hektoras turi *aretē*). Būtent Sokratas suteikė *aretē* moralinę reikšmę, kuri ilgainiui prigijo Europos moralinėje vaizduotėje. Sokratui *aretē* reiškė žinojimą, ta-

¹¹ *Budenbrokuose* aptinkame nuostabiai ironišką kantiškos etikos ideologizuotą įtvirtinimo pavyzdį vaizduojant prūsiškąją mokyklą: „Kur kadaise klasikinis švietimas buvo laikomas absoliučiu tikslu, kurio buvo siekiama ramiai, neskubant ir su džiugiu idealizmu, ten dabar labiausiai aukštinamos sąvokos buvo autoritetas, pareiga, galia, tarnyba, karjera, o „mūsų filosofo Kanto kategoriškasis imperatyvas“ buvo toji vėliava, kurią [direktorius] daktaras Vulikė grasinamai išskleisdavo kiekvienoje iškilmingoje savo kalboje. Mokykla tapo valstybe valstybėje; prūsiškoji tarnybinė subordinacija įsigalėjo joje tvirtai, kad ne tik mokytojai, bet ir mokiniai čia jautėsi valdininkais, kuriems terūpėjo kilti tarnyboje ir įsigyti gerą vardą savo vyresnybės akyse“ (Manas T., *Budenbrokai*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1954, 557 p.).

¹² Bielskis A., *Existence, Meaning, Excellence: Aristotelian Reflection on the Meaning of Life*, London & New York: Routledge, 2017, p. 85–86.

čiau *aretē* kaip moralinis tobulumas visuomet buvo funkcionalus ir niekada nebuvo siejamas ir nereiškę *tabu* ar universalių taisyklių, kurių laikymasis yra atsietas nuo konkrečių situacijų. Aristoteliui *aretē* reiškė išugdomą etinį tobulumą, pasireiškiantį įvairiomis būdo savybėmis bei suformuotomis charakterio dispozicijomis (tai, ką Aristotelis vadino *hexis*), be kurio klestintis aktyvus žmogaus gyvenimas nėra įmanomas. Taigi normatyvumas – reikšminga tai, kad graikiškasis *gnomon* arba lotyniškas *norma* kilo iš staliaus kvadrato, padedančio sukurti geometriškai tobulus dirbinius, – yra tai, kas mums suteikia matą ne formaliam biurgeriškam universalumui kurti, kuris primetamas valiai kaip jai išoriška taisyklė, bet klestinčiam ir prasmingam gyvenimui kurti. Tai yra, be kita ko, ir tokiam gyvenimui, kurį T. Mannas laikė nebiurgerišku menininko gyvenimu.

Tarkime, kalbant apie erotinį geismą, tai, kas T. Manno kūryboje yra viena iš centrinių temų ir didžiųjų baimių, *aretē* padeda transformuoti geismą iš nevaldomo, destruktivaus erotinio siautulio į tai, kas suteikia ne tik malonumą, bet ir kūrybines paskatas prasmingai veiklai. Aristotelio *Politikoje* pateikiama *oikos* – šeimos, namų ūkio – samprata tai iš dalies patvirtina. Priešingai nei puritoniški XIX ir XX a. *Politikos* vertimai, sutartinai verčiantys πόσις ir ἄλοχος kaip vyras ir žmona¹³, Aristoteliui šie žodžiai reiškė tiesiog sugulovus, vyrą ir jo lovos partnerę, o juos siejanti veikla (visi tiek politiniai, tiek „ekonominiai“, t. y. *oikonomia*, ūkio valdymo santykiai, turi jiems būdingą gero siekiančią veiklą!) yra γαμική, tai reiškia tiesiog „dulkinimąsi“ arba „dulkinimosi meną“. Taigi erotinis geismas nėra nei savaime geras, nei blogas, bet yra etiškai reikšmingas tiek, kiek atveria transformuotą galimybę juo mėgautis jį valdant. Šia prasme Aristoteliui būtų sunkiai suprantama T. Manno liguista šopenhaueriš-

¹³ Puikiam Aristotelio *Politikos* vertime į lietuvių kalbą Mindaugas Strockis taip pat daro šią klaidą, versdamas πόσις ir ἄλοχος kaip „vyras“ ir „žmona“, o γαμική kaip „santuokiniai santykiai“. Žr. Aristotelis, *Politika*, Vilnius: Pradai, 1997, 68 p. Panašiai Ernestas Barkeris ir Richardas Stalley (taip pat kiti vertėjai į anglų kalbą, pavyzdžiui, C. D. C. Reeve) juos verčia kaip „husband“ ir „wife“ arba kaip „man“ ir „woman“. Žr. Aristotle, *Politics*, Oxford: Oxford University Press, 1995, 1253b5-10.

ka lyrinė erotikos ir mirties dialektika. Aristoteliui ir graikiškai *aretai* tradicijai erotinis geismas yra etiškai reikšmingas priklausomai nuo to, ką su juo darai: gebame jį valdyti ar ne ir kaip reiškiamo savo erotiškumą, o ne tai, kad erotinis geismas yra saistomas kontraktinių biurgeriškų įsipareigojimų ir *tabu*.

Bet grįžkime prie kritinės teorijos ir K. Marxo. Visų pirma, K. Marxas davė pradžią kritinei teorijai kaip alternatyviai socialinių ir humanitarinių mokslų paradigmai. Jos pagrindinė prielaida yra mintis, jog socialinė teorija negali tik aprašinėti ir analizuoti socialinę realybę, bet sykiu turi brėžti emancipacijos gaires bei kritikuoti visuomenę ir jos socialines struktūras šių gairių požiūriu. Kitaip tariant, K. Marxo socialinės (o sykiu ir politinės) teorijos samprata neišvengiamai suponuoja *status quo* – egzistuojančių galios santykių ir socialinių struktūrų – kritiką. Klausimas tada yra, iš kur kyla kritikos pagrindas arba kokie yra teoriniai normatyviniai pagrindai, leidžiantys kritikuoti socialinę realybę? K. Marxo implicitiškas atsakymas į šį klausimą yra iš esmės Apšvietos – laisvės ir autonomiškumo – idealai ir tai, kaip juos artikuliuo I. Kantas, o vėliau – kaip I. Kanto laisvės ir autonomiškumo principus istoriškai perinterpretavo Georgas Hegelis. Čia, žinoma, reikėtų pasakyti daugiau apie tai, kaip konkrečiai K. Marxas buvo paveiktas I. Kanto ir G. Hegelio. Kad ir kaip būtų, pakanka užsiminti, jog už K. Marxo darbo išnaudojimo sampratos slypi G. Hegelio istoriškai perinterpretuota kantiška laisvės samprata, kurią K. Marxas nuo *Apie žydų klausimą* iki *Kapitalo* taikė ne vien politiniams, bet ir gamybiniais santykiams. K. Marxo tezė yra, kad nepakanka kalbėti tik apie politinę emancipaciją, nes žmogaus teisių diskursas ir politinis jų įtvirtinimas negarantuoja autonomiškumo ir laisvės gamybinuose santykiuose. Tad K. Marxo socialinės žmonijos sampratos štrichai, pateikti *Žydų klausime* (1844), *Tezėse apie Feuerbachą* (1845) ir *Vokiečių ideologijoje* (1846), transformuojasi į sudėtingą kapitalistinių gamybos santykių analizę *Kapitale* (1867). Ši analizė parodo, jog pridedamosios vertės maksimizavimo sistema sunaikina ne tik dalies žmonių teisėtą laisvės siekį, bet ir jų kūrybines

galias, taip atskirdama jas nuo jų pačių žmogiškumo ir jų esmiškosios prigimtės.

Kaip tik čia iškyla Aristotelio reikšmė, o sykiu K. Marxo sąsajos su Aristotelium. *Ekonominiuose ir filosofiniuose 1844-ųjų rankraščiuose* K. Marxas konceptualizuoja esmiškąją žmogaus prigimtį (tai, ką pavadina *Gattungswesen*) iš dalies Aristotelio *dunamis* (potencija, galimybė) ir *entelecheia* (tikslų aktualizacija) sampratų, taip pat kantiško (etinio) universalumo kontekste. Panašiai kaip Aristotelis, K. Marxas teigia, kad žmogus, skirtingai nei kiti gyvūnai, yra save kurianti racionali būtybė, kurios rūšinis universalumas yra laisvė save sukurti per sąmoningą kūrybinę veiklą (darbą). Kantiškas dėmuo slypi K. Marxo teiginyje, kad žmogus suvokia save kaip universalią ir dėl to laisvą būtybę. Tačiau ši filosofinė laisvės kaip etinės *siekiamybės* koncepcija ir jos politinės implikacijos nebuvo plačiau apmąstytos nei *Rankraščiuose*, nei vėlesniuose K. Marxo veikaluose. Kaip tik dėl to A. MacIntyre'o tezė, kad K. Marxas, pasukęs į politinės ekonomijos studijas ir sekdamas savo paties apmąstymais *Tezėse apie Feuerbachą*, per anksti nusisuko nuo filosofijos, yra teisinga¹⁴. Tai lėmė, kad K. Marxo etiniai, į žmogišką praktiką nukreipti tyrinėjimai nebuvo išplėtoti. 11-oji tezė apie Ludwigą Feuerbachą – iki šiol filosofai interpretavo pasaulį, bet tikslas yra jį pakeisti – yra, viena vertus, teisinga būtent kritinės teorijos, kaip brėžiančios emancipacijos galimybę, požiūriu. Tačiau, kita vertus, politinės ekonomijos studijos (kurias K. Marxas suprato kaip būtinas „pasaulio keitimui“) nutolino K. Marxą nuo normatyvinių pamatų artikuliacijos, kuri būtų atvėrusi galimybę iš tikrųjų praktiškai apmąstyti geidžiamos visuomenės viziją. Kaip tik čia slėpėsi viena didžiausių K. Marxo ir marksizmo problemų: praraja tarp išsamios kapitalizmo analizės ir kritikos K. Marxo politinės ekonomijos darbuose, viena vertus, ir būsimos emancipuotos visuomenės konceptualizavimo ir teorizavimo silpnumo ir stokos, kita vertus. Marksizmas tapo socialine ir politine

¹⁴ Žr. MacIntyre A., „The Theses on Feuerbach: A Road Not Taken“, Knight K. (sud.), *The MacIntyre Reader*, Cambridge: Polity Press, 1996, p. 223–234.

teorija, kuri skatino XIX a. iškilusį darbininkų judėjimą kovoti už žmonių laisvę ir kūrybiškumą grįstą visuomenę ir informavo, kaip tai daryti. Visgi K. Marxo nepakankamas praktiškumas (jo paties imperatyviai suponuotas 11-osios tezės) ir teorizavimas apie tai, kaip kurti emancipuotą visuomenę, lėmė jo minties vulgarias ir klaidingas interpretacijas, paskatinusias laisvos visuomenės sunaikinimą sovietiniuose Rytuose, viena vertus, ir, kita vertus, revizionistinę, tapatybę praradusią ir nykstančią nūdienos socialdemokratiją Vakaruose.

Tad Aristotelis yra reikšmingas, nes jo moderniai perinterpretuota politinė filosofija leidžia artikuliuoti tai, kas yra tiek individualus, tiek kolektyvinis klestėjimas. Čia, žinoma, negaliu leisti į diskusiją, ką tai galėtų konkrečiai reikšti. Pakaks pasakyti, kad kritinės teorijos vienas iš tikslų ir būtų tokie normatyviai informuoti apmąstymai apie klestinčią (politinę) visuomenę K. Marxo kapitalistinės analizės ir kritikos kontekste. Prasmingo gyvenimo klausimo kėlimas būtų šių apmąstymų dalis. Šia prasme T. Manno kūryba yra reikšmingas indėlis tiek kritikuojant biurgerišką tvarką, tiek ieškant atsakymo į prasmės klausimą.

4. Thomo Manno biurgerių kritika ir gyvenimo prasmės paieškos

Biurgerių visuomenės ir biurgeriško gyvenimo ironiška kritika yra būdinga daugeliui T. Manno kūrinių. Ankstyvosiose jo novelėse ir romanuose, ypač *Mirtis Venecijoje* ir *Tonio Krögeris*, biurgerių gyvenimas vaizduojamas kaip dažnai nuobodus, ne itin kūrybingas, pareigų, sunkaus darbo, šeimyninio įsipareigojimo, rimtumo, paviršutiniško religingumo pasaulis, kuriame betgi skaniai valgoma, civilizuotai ir oriai bendraujama bei patogiai gyvenama. Tai pasaulis, kuriame meilė ir erotinis geismas yra aukojami dėl šeimos, pelningumo, socialinio statuso ir kuriame net meninė kūryba yra paverčiama sunkiu darbu. Taip Toni Budenbrok meilė medicinos studentui Martenui aukojama siekiant išsaugoti gerą šeimos vardą susituokiant su manipuliatyviu biurgeriu Griunlichu, kuriuo ji bodisi.

Antroji Toni Budenbrok santuoka yra panašiai nesėkminga. Jos vyras, apynių pirklys, meta prekybą ir nusprendžia ramiai gyventi iš rentos ir Toni kraičio. Ši, kaip ir kiekviena save gerbianti ir ori *bourgeois*, yra *social climber*: ji ambicinga, jai reikia, kad jos šeima būtų gerbiama, kad jos vyras verstųsi, turtėtų, jai reikia plačiai ir „aristokratiškai“ gyventi. Jos paauglystės susižavėjimas drauge aristokrata, o tiksliau, jos aristokratišku priedėliu prie pavardės „fon“, byloja slaptą XIX a. *bourgeois* siekį lipti socialinės hierarchijos kopėčiomis: būti panašiam į aristokratą ir gyventi aristokratišką gyvenimą. Ilgainiui šis noras, žinoma, perauga į nevaldomą *pleoneksišką* (neteisingą) ir beribį pelno geismą vėlesnėse *bourgeois* kartose. XX a., galutinai panaikinus luominės visuomenės liekanas, buržuazija varžosi ne dėl aristokratiškumo, bet dėl didesnės pridedamosios vertės dalies.

Hanso Kastorpo gyvenimas užburtame kalne – Davose esančioje sanatorijoje – Mannui yra maišto prieš iš anksto jam suplanuotą biurgerišką gyvenimą simbolis. Jaunas ir jokiais dideliais gabumais nepasižymintis Hansas atvyksta aplankyti savo pusbrolio Joachimo, planuodamas pabūti gydykloje kelias savaites. Tačiau liga, kuri sykiu romane simbolizuoja ir kultūrinę krizę bei Europą kaustančią beprasmybę, pakeičia *Užburto kalno* herojaus (arba antiherojaus?) planus. Kastorpas pasilieka gydykloje septynerius metus ir tik prasidėjęs Pirmasis pasaulinis karas pabudina jį iš maištingo snaudulio. Šį snaudulį pats Hansas Kastorpas supranta kaip *a la* nyčišką viešpatavimą: mąstymą apie gyvenimą ir jo prasmę gulint šezlonge, klausantis operų įrašų, stebint žvaigždes, studijuojant anatomiją, kad suprastų gyvenimo beprasmybės paslaptis (Schopenhauerio įtaka), svajojant apie savo erotinio geismo objektą, impozantišką rusę Klavdiją Šošą, moterį, kuri jam primena vaikystės meilę – berniuką Pribislavą Hipę. *Užburtasis kalnas* yra vokiško *Bildung* romano subtili ir ironiška parodija, kuri betgi nepraranda pagrindinių *Bildung* romano ypatumų – herojaus išgyvenamą moralinę (arba antimoralinę), egzistencinę transformaciją. Hansas Kastorpas pasikeičia, tik nelabai aišku, į gera

ar į blogą. Atsakymo į šį klausimą romane mes, žinoma, nerandame, bet juk T. Mannas, sekdamas F. Nietzsche'ė, siekia būti anapus gėrio ir blogio. Kastorpo tinginystė ir visiškas atsirbojimas nuo šeimos ir nuo biurgeriško pareigų pasaulio – savo inžinerinių studijų, namiškių, rūpesčių savo ateitimi – leidžia puoselėti meninę prigimtį (atrasti muzikos grožį, empatiškai rūpintis gydyklos mirštančiaisiais ir pan.), kurią T. Mannas visuomet siejo su antibiurgeriška laikysena.

T. Mannas iš tikrųjų nesuprato K. Marxo ir jo buržuazijos sampratos filosofinių implikacijų (greičiausiai jis apskritai nebuvo rimtai studijavęs K. Marxo). Jo biurgerių visuomenės kritika yra informuota romantizmo ir šia prasme naivi. Tvarka, pareiga, orumas, nuspėjamumas, stabilumas, darbštumas sukantis prekybinėje rinkos santykių rutinoje, yra priešinamas nebiurgeriškai tinginystei, seksualumui, pasipriešinimui ir maištavimui, religinio jausmo ieškojimui, slopinimuisi¹⁵. Šios priešpriešos yra filosofiskai paviršutiniškos. Tarkime, palyginkime K. Marxą ir T. Manną. K. Marxas visą gyvenimą svajojo gyventi orų *middle class* gyvenimą ir gyvenimo pabaigoje, padedamas bičiulio Friedricho Engelso, jį gyveno Londone. Tačiau K. Marxui, panašiai kaip T. Mannui, toks gyvenimas buvo reikšmingas dėl to, kad leido kurti, leido analizuoti ir kritikuoti kapitalizmą, o gyvendamas tokį gyvenimą jis juo visiškai nesibodėjo ir jo nekritikavo. Iš tikrųjų, kas gali būti blogo stabilame ir materialiai užtikrintame gyvenime, t. y. mylinčių partnerių gyvenime, kuriame šeimos nariai gerbia vienas kitą, kur vaikai yra aprūpinti ir kuris leidžia kurti, mąstyti, kritikuoti, mėgautis menu ir literatūra? K. Marxas patyrė skurdą (priešingai nei biurgeris T. Mannas, iš tėvo paveldėjęs solidžią rentą; K. Marxo santuoka su Jenny von Westphalen, skirtingai nei T. Manno su aristokrate Pringsheim, gimė iš K. Marxo meilės ir susižavėjimo, o ne iš išskaičiavimo), todėl K. Marxas niekada nebūtų leidęs sau ironizuoti gyvenimo, kurio troško, kad galėtų užsiimti tuo, ką galėjo geriausiai daryti – rašyti filosofines knygas.

¹⁵ Kurzke H., *Thomas Mannas. Gyvenimas kaip meno kūrinys*, Vilnius: Versus aureus, 2009, 402 p.

T. Mannas nesuprato ar nenorėjo suprasti, jog buržuazija K. Marxui reiškė ne šiaip paviršutinišką gyvenimo būdą, t. y. minėtas biurgerių gyvenimo būdo savybes, bet ekonominę realybę, už kurios slypi paveldėtas ir sukauptas turtas ir galia įdarbinti ir eksploatuoti darbą tam, kad kurtų dar didesnę (pridedamąją) vertę. Buržuazija K. Marxui reiškė ekonominę funkciją ir ekonominę tikrovę, o ne gyvenimo būdą, kuris ilgainiui sukuria turtą, tad, praradus šio gyvenimo vertybes ir vitališkumą (kaip nutinka su Tomu Budenbroku), įvyksta krizė. K. Marxas, rašydamas daug anksčiau nei T. Mannas, gerai suprato, kad *bourgeois* vien dėl savo ekonominės padėties gamybos procese gali gyventi kaip tik tokį gyvenimą, kurį T. Mannas laikė nebiurgerišku gyvenimu: slopintis, pasinerti į gilų religingumą, mėgautis erotiniu siautuliu, žavėtis menu ar tiesiog tinginiauti. T. Manno biurgeriško gyvenimo personalizacija *Budenbrokuose* – susiejant gyvenimo būdą ir biurgerišką etosą su jų veikla ir objektyvia *bourgeois* funkcija – nėra nei sociologiškai tikroviška, nei etiškai tiksli. Sociologiškai ji nėra tikroviška, be kita ko, ir dėl to, kad XIX a. pabaigoje, vertinant tai objektyvios padėties gamybos procese požiūriu, biurgeris yra ne tik tas, kuris, kaip Tomas Budenbrokas, pareigingai dirba savo verslui, bet ir tas, kuris jame nedirba, nes gali sau tai leisti. Be to, *bourgeois* psichologinės savybės nebūtinai sutampa su pareigingu darbštumu ir taupumu, o bohemiškas atsidavimas vaizduotei, eroticismui toli gražu neveda į verslo smukimą. Kapitalistas, suskaičiavęs savo pelną, gali nevaržomai mėgautis T. Manno aprašytais nebiurgeriškais pomėgiais. Tikrovėje nebiurgeris Kristianas Budenbrokas nebūtinai yra biurgerio Tomo Buddenbroko priešingybė: abu jie lengvai gali išsisekti objektyvioje *bourgeois* funkcijoje.

T. Manno moralinių įtampų vaizdavimas yra abejotinas ne dėl to, kad nebuvo realistiškas, bet dėl to, jog, laikydamas morale tai, kas viso labo buvo institucionalizuota Prūsijos kultūrinė ideologija, negatyviai su ja susitapatino. Šia prasme T. Mannas išliko įkalintas romantizmo ir nyčiško maišto prieš taip suprastą biurgerišką moralę. Taigi I. Kantas ir F. Nietzsche'ė T. Manno moralinėje – o sykiu

ir to meto Prūsijos kultūrinėje – vaizduotėje yra dialektiškai susiję: kantiška etika, tapusi prūsiškos biurgeriškos moralinės tvarkos ideologiniu pagrindu, skatino meniškų sielų maištą prieš ją, o šio maišto simboliu ir filosofiniu įsikūnijimu tapo F. Nietzsche'ės moralės kritika ir atmetimas. Hanso Kastorpo pusbrolis Joachimasis Cimsenas *Užburtame kalne* yra šios ideologijos subjekto iliustracija.

Tačiau stebėtis T. Manno K. Marxo nesupratimu neverta ne tik dėl to, kad T. Manno biurgeriška laikysena ir gyvenimas nesiderino su K. Marxo revoliuciniu radikalumu, bet pirmiausia dėl to, kad T. Manno didieji mokytojai buvo F. Nietzsche'ė, A. Schopenhaueris, taip pat Johannas Wolfgangas von Goethe'ė, Friedrichas Schilleris, Heinrichas Heine'ė (kuriuo, tiesa, žavėjosi ir K. Marxas). Visgi būtent F. Nietzsche'ė, labiau nei vokiškasis romantizmas, suformavo T. Manno filosofines pažiūras ir požiūrį į meninę kūrybą. Iš F. Nietzsche'ės T. Mannas perėmė gyvenimo kaip iš esmės tragiško sampratą, o sykiu ir dualistinę ir nesutaikomą kovą tarp dionisiško ir apoloniško pradų. *Tragedijos gimime* F. Nietzsche'ė aptaria ne tik kovą tarp dionisiško siautulio, simbolizuojančio muzikos dvasią, ir apoloniškos formos sofokliškoje tragedijoje, bet postuluoja žmogiškos egzistencijos beprasmybę, išsakomą Sileno patarimu karaliui Midui, jog tai, kas geriausia žmogui, yra tiesiog nebūti, būti niekuo arba mirti greitai. Sykiu *Tragedijos gimime*, taip pat kituose F. Nietzsche'ės veikaluose aptinkame Europos kultūrinės krizės, dekadanso, gyvybinių galių nykimo temas, kurios yra reikšmingos ir T. Manno kūryboje.

Budenbrokų šeimos istorija yra smukimo, biurgeriško vitalizmo nykimo istorija, kurios pabaigą išpranašauja jaunas Hano, nesąmoningai užbrėždamas pabaigos brūkšnį Budenbrokų įmonės ir šeimos knygoje, kurioje sužymėti visi kelių kartų svarbiausi gyvenimo įvykiai. Galime spekuliuoti, kad Budenbrokų šeimos istorija simbolizuoja kapitalo depersonalizacijos procesą, kuris įgauna pagreitį XX a. su fordistiniu vadybos ir kapitalo nuosavybės funkcijų išsiskyrimu, kurį taip pat ne visai tiksliai interpretavo ir pats K. Marxas *Kapitalo* trečiame

tome. XIX a. kapitalistas yra T. Manno aprašytas biurgeris, kuris yra ir įmonės savininkas, ir jos valdytojas. T. Manno vaizduojamos biurgerių moralinės savybės – darbštumas, atsakomybė, pareigingumas, rūpestis geru įmonės ir savo paties vardu bei garbe – netenka prasmės milžiniškų akcinių bendrovių, kurių savininkai pajungia įmonių samdomus vadovus ir darbininkus beatodairiškam pridedamosios vertės kūrimui, kontekste. Vėberiškame XXI a. geležiniame narve nelieta vietos asmeninės garbės ir pilietinio pareigingumo principams.

Vienas kontroversiškiausių T. Manno biografijos momentų yra jo idėjinė laikysena Pirmojo pasaulinio karo metu. T. Manno socialinis konservatizmas ir karo palaikymas, mirties, net jei rezervuotas, bet visgi aukštinimas, taip pat autoritarinės kaizerinės Vokietijos režimo gynimas, vokiečių tautos charakterio kaip tobuliausio garbinimas¹⁶ yra tai, kas iš tikrųjų glumina ir nuvilia. Jau po karo išleistuose *Apmąstymuose apie nepolitinį žmogų* T. Mannas gina savo iki karo artikuliuotą poziciją, kuria jis, tiesa, psichologiškai priešinasi savo vyresniajam broliui Heinrichui. Anot Hermannо Kurzke'ės, T. Manno socialinis konservatizmas yra labiau imponantiška forma, o ne jo būti nusakanti esmė. Visgi kalbėjimas apie tai, kad karas ir „metų metus trunkanti mirties artuma“ daro „sielą subtilesnę“¹⁷, yra apgailėtinas. Žinoma, tai kyla iš bendro Europos kultūrinių ir etinių orientyrų sunykimo Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse. Šiandien mes žinome, kad šio karo viešas teisinimas ir jo priežastys buvo *nešventa sąjunga* tarp luominės visuomenės suirimo sukeltos garbės ir „moralės“ orientyrų griūties paskatinto pompastiško *noro surasti prasmės orientyrus*, viena vertus, ir kur kas ciniškesnių kapitalistinio imperIALIZMO pasaulio dalybų, kita vertus¹⁸. Šia prasme T. Manno lyriniai,

¹⁶ Kruzke, *op. cit.*, p. 310.

¹⁷ Cituota iš *ibid.*, p. 310.

¹⁸ Tai, mano manymu, bent iš dalies paaiškina, kodėl toks filosofinis genijus kaip Ludwigas Wittgensteinas, o ir kiti vokiškai kalbančio pasaulio intelektualai (vienas iš jų buvo ir T. Mannas, bet dėl sveikatos jo kandidatūra buvo atmesta) tapo savanoriais ir Trilypės sąjungos pusėje stoji „teisingumo“ prieš Antantės šalių kolonijinį imperializmą.

net jei ir estetiškai subtilūs, *Užburto kalno* pabaigos pasažai apie karo fronte atsidūrusį Hansą Kastorpą, kritinės teorijos požiūriu, yra mažų mažiausiai nuviliantys. Heinricho Manno, Thomo brolio, požiūris į karą buvo kur kas subtilesnis. Kita vertus, verta gretinti T. Manną ir M. Heideggerį, kurių pozicijos Pirmojo pasaulinio karo metu buvo iš dalies panašios (be kita ko, ir mirties kaip egzistenciškai „taurinančios“ požiūriu), tačiau radikaliai skyrėsi požiūriu į nacius ir į Antrąjį pasaulinį karą. M. Heideggeris slapta geidė, bet netapo Trečiojo reichio filosofu ir ideologu, o T. Mannas drąsiai stojo į antifašistų gretas.

Tačiau grįžkime prie T. Manno represuoto erotinio geismo proveržio baimės. Dalis ankstyvosios T. Manno kūrybos – *Mirtis Venecijoje*, *Tonio Krögeris*, *Užburtas kalnas* – analizuoja erotinį geismą F. Nietzsche'ės ir A. Schopenhauerio filosofijos kontekste. Kaip minėjau, vertinant tai aristoteliškos *aretai* tradicijos požiūriu, tai ne pati geriausia filosofinė įtaka. A. Schopenhauerio ir F. Nietzsche'ės postromantinis požiūris yra per daug egzaltuotas ir dramatiškai sulyrintas. A. Schopenhauerio valios (sykiu ir erotiškumo) neigimas, viena vertus, ir F. Nietzsche'ės valios galiai teigimas bei nesutaikomų galių kova, kita vertus, vertė T. Manną sieti erotiką su mirtimi. Taip *Mirties Venecijoje* veikėjas Gustavas Ašenbachas, orus menininkas, apdovanotas ir įvertintas už kūrybinius nuopelnus, įsimyli jauną vaikina, o tiksliau, geltonplaukį berniuką, Tadžio. Tadžio maudosi jūroje, o Ašenbachas jį stebi ir grožisi gelsvomis saulės išblukintomis garbanomis, jo paauglyste ir kūno plastiškumu. Kol kas tai platoniskas homoerotinis susižavėjimas kūnišku jauno žmogaus grožiu. Tačiau darbo, orumo ir biurgeriškos disciplinos represuotas erotinis geismas grįžta vis stipresniu pavidalu. Ašenbachas palaipsniui praranda savitvardą, ima persekioti berniuką ir, praradęs bet koki orumą, pamynęs tai, ką sukūrė ir kuo tikėjo, atsiduoda nevaldomai erotinei aistrai. Kaip ir kituose T. Manno literatūriniuose darbuose, iš esmės nieko neįvyksta. Visgi novelės antiherojus, pasilikęs maro apimtoje Venecijoje, miršta išsekintas savo neišpildytos, visą sielą ir protą užvaldžiusios erotinės aistros. Taigi, Erotas ir Thanatos, nevaldomas

erotinis geismas ir mirtis, T. Mannui žengia koja kojon. Panašiai ir *Užburtame kalne* Hansas Kastorpas, apimtas meilės siautulio Klavdijai Šoša, kalbasi su ja prancūziškai ir išpažįsta jai savo meilę. Jį užvaldo beprotiška aistra, kuri realizuojama skaitytojo numatomos beprasmiškos Kastorpo mirties fronto linijoje.

Psichologizuojantys aiškinimai dažniausiai būna vulgarūs, tad geriausia jų vengti. Visgi nuoroda į T. Manno biografiją čia yra būtina. T. Manno išskaičiuota santuoka su aristokrate Katia Pringsheim, viena vertus, ir jo *long lasting* homoerotinis žavėjimasis jaunais vyrais, kita vertus, yra tas kontekstas, kuris leidžia geriau suprasti mirties ir erotikos priešpriešą ir artumą. T. Manno didžiausia baimė buvo atsiduoti šiems nevaldomiems jausmams, kuriuos jis visą gyvenimą slėpė už savo kruopščiai sukurtos biurgeriškos išvaizdos ir statuso. Iš čia jo biurgeriškos moralės – pareigų pasaulio – ir meninės kūrybos, sublimuojančios nuslopintą erotinį geismą, prieštara. Gyvenimas T. Mannui buvo reikšmingas tiek, kiek leido kurti ir estetizuoti savo egzistenciją, labai panašiai, kaip apie tai kalbėjo F. Nietzsche'ė savo garsiajame 290 *Linksmojo mokslo* paragrafe apie būtinybę suteikti gyvenimui ir egzistencijai stilių. T. Manno laimė ir gyvenimo prasmė buvo ne pačiame gyvenime ir mėgavimesi juo, bet jo meninėje estetizacijoje, tai yra kuriant pasaulinio lygio literatūrą, kuriai T. Mannas aukojo save ir savo gyvenimą. Menas T. Mannui buvo nyčiškasis asketiškas idealas, tad šia prasme meno ir gyvenimo priešprieša bei gyvenimo pajungimas meno kūrimui buvo labiau šopenhaueriški nei nyčiški.

Išvados

Negali būti jokios abejonės, kad T. Mannas yra modernios literatūros titanas, subtiliai analizavęs ir estetiškai reflektavęs XIX ir XX a. socialinę ir politinę realybę. Jo romanai ir novelės, taip pat eseistika yra neišsenkamas šios tikrovės šaltinis, fiksuojantis svarbiausias modernios kultūros įtampas: beprasmybę, dekadansą, menininko ir

biurgerio gyvenimų prieštarumą, meno politinės (ne)atsakomybės temas, meno ir gyvenimo priešpriešą. Ankstyvas susižavėjimas F. Nietzsche’o ir A. Schopenhaueriu skatino T. Manną maištauti prieš tai, ką jis laikė biurgeriška morale (kuri XIX a. pabaigoje reiškėsi kaip ideologizuota kantiškos etikos versija), taip pat prieš politinės lygybės ir prancūziškos Apšvietos idealus. Laiške Otto Grautoffui 1885 m. T. Mannas rašė, kad „[m]oderniausias dalykas šiandien yra reakcija“¹⁹. Net jei toks požiūris iš tikrųjų buvo avangardinis, apeliavimas į politinį ir dvasinį aristokratiškumą, sugebėjimas žiūrėti į kitus per nyčiąsą „distancijos patosą“, taip pat „gėrio“ ir „blogio“ laikymas socialine konvencija²⁰ Pirmojo pasaulinio karo kontekste buvo stipriai abejotinas. Modernistinis avangardas T. Mannui reiškė ironiją ir gyvenimo turinio estetizaciją kuriant meną taip, kad visa, kas aktualu ir reikšminga to meto kultūroje ir ką pats T. Mannas vienai ar kitaip išgyveno, taptų jo kuriamos literatūros dalimi. Gyvenimo estetizacija, paverčiant jo turinį literatūra, ankstyvojoje T. Manno kūryboje reiškė ir tai, ką jis pats suvokė kaip nepolitinę menininko misiją: nepriisiimant vienos politinės ar ideologinės pozicijos rašyti taip, kad visų reikšmingų visuomenės herojų ir antiherojų balsai būtų išreikšti ir išgirsti. Taip *Užburto kalno* (anti)herojai – Leo Nafta ir Liudovikas Setembrinis – įkūnija priešingas XX a. pradžios Europos politines ir kultūrines pozicijas – jėzuitišku klerikalizmu atskiestą marksizmą *bei* švietėjiška laisve ir lygybe grįstą demokratiją – pozicijas, kurias pats T. Mannas ironizuoja.

Fašizmo barbarybė privertė T. Manną politiškai angažuotis. Transformacija nuo *Užburto kalno* iki *Juozapo ir jo brolių* yra aki-vaizdi atsisakymo spręsti kultūrinio dekadanso ir Europą apėmusio metafizinio beprasmybės jausmo problemas mirties išaukštinimu. Judėjimas nuo naktį ir mirtį „pamilusios narcistinės puikybės iki die-

¹⁹ Cituota iš Kruzke H., *Thomas Mannas. Gyvenimas kaip meno kūrinys*, Vilnius: Versus aureus, 2009, p. 46.

²⁰ Ibid., p. 47, 45.

ninės politinės atsakomybės“²¹ tapo T. Manno *Juozapo ir jo brolių* simboliu. Jo publicistiniai straipsniai prieš Hitlerį ir Trečiąją reichą, kasmėnesinės BBC transliacijos pavadinimu *Vokiečių klausytojai!*, kuriuose T. Mannas, gyvendamas Jungtinėse Amerikos Valstijose, atvirai kritikavo nacių politiką, paskaitos apie demokratijos reikšmę ir jos svarbą pelnė T. Mannui demokratines vertybes ir taiką propaguojančio menininko intelektualo vardą (už tai, beje, jam Sovietų Sąjunga 1955 m. įteikė Stalino premiją, kurios T. Mannas atsisakė²²). Tiesa, šiuo politiškai angažuoju intelektualo vaidmeniu T. Mannas kartais bodėjosi, teigdamas, kad tokie „politiniai sekmadienio pamokslai“ apie „demokratinį idealizmo idėjų pasaulį“ kur kas geriau tiktų „kuriam nors romano veikėjui“, tačiau neapykanta fašizmui ir Hitleriui vertė šį vaidmenį uoliai vaidinti²³. Sykiu, Antrojo pasaulinio karo metu gyvendamas JAV, jis kryo į kairę ne dėl to, kad laikė save kairiuoju ar juo buvo, bet dėl to, kad manė esant būtina atsispirti nacionalistiniam gaivalui, kuris Europos politinę sistemą buvo neproporcingai nubloškęs į dešinę. Jo teiginiai, kad „žodžio „komunizmas“ baimė esanti pamatinė epochos kvailystė“ ir kad tai per ilgai leido kęsti fašizmo niekšybes²⁴, šiandien Europoje ir Amerikoje augančio dešiniojo populizmo laikais yra kaip niekada reikšmingi.

Literatūra ir šaltiniai

- Adorno T. W., Horkheimer M., *Dialectic of Enlightenment*, London: Verso, 1997.
 Aristotelis, *Politika* (Vert. M. Strockis), Vilnius: Pradai, 1997.
 Aristotle, *Politics*, Oxford: Oxford University Press, 1995.
 Benjamin W., *Nušvitimai*, Vilnius: Vaga, 2005.
 Benjamin W., *Understanding Brecht*, London: Verso, 1998.
 Bielskis A., *Existence, Meaning, Excellence: Aristotelian Reflection on the Meaning of Life*, London & New York: Routledge, 2017. <https://doi.org/10.4324/9781315447247-4>

²¹ Ibid., p. 508.

²² Ibid., p. 591.

²³ Cituota iš *ibid.*, p. 542.

²⁴ Cituota iš *ibid.*, p. 584.

- Bloch E., Lukács G., Brecht B., Benjamin W., Adorno T., *Aesthetics and Politics*, London: Verso.
- Eagleton T., *Criticism and Ideology*, London: Verso, 1978.
- Eagleton T., *Ideology: An Introduction*, London: Verso, 1991.
- Eagleton T., *Literary Theory: An Introduction*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 2008.
- Heidegeris M., *Rinktiniai raštai*, Vilnius: Mintis, 1992.
- Jameson F., *Marxism and Form*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1971.
- Kurzke H., *Thomas Mannas. Gyvenimas kaip meno kūrinys*, Vilnius: Versus aureus, 2009.
- Lukács G., *Essays on Thomas Mann* (Vert. Stanley Mitchell), London: Merlin Press, 1964.
- MacIntyre A., *After Virtue*, London: Duckworth, 1981.
- MacIntyre A., „The Theses on Feuerbach: A Road Not Taken“, Knight K. (sud.), *The MacIntyre Reader*, Cambridge: Polity Press, 1996.
- Manas T., *Budenbrokai*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957.
- Manas T., *Mirtis Venecijoje. Apsakymai*, Vilnius: Vaga, 1976.
- Manas T., *Lota Veimare*, Vilnius: Vaga, 1969.
- Manas T., *Užburtas kalnas*, Vilnius: Vaga, 1978.
- Manas T., *Daktaras Faustas*, Vilnius: Vaga, 1988.
- Mannas T., *Juozapas ir jo broliai (Jokūbo istorijos, Jaunasis Juozapas, Juozapas Egipte, Juozapas maitintojas)*, Vilnius: Alma littera, 1996, 1999, 2003.
- Nietzsche F., *Linksmasis mokslas*, Vilnius: Pradai, 1995.
- Nietzsche F., *Tragedijos gimimas*, Vilnius: Pradai, 1997.
- Reich-Ranicki M., *Thomas Mann und die Seinen*, Frankfurt am Main: S. Fischer Verlage.
- Slaughter C., *Marxism, Ideology and Literature*, London: Macmillan, 1980.
- Stepanaukas L., *Tomas Manas ir Nida*, Vilnius: Vaga, 1987.